

СЕКЦІЯ 3 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЕМОЦІЙНА СФЕРА ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ПІСЛЯ КРИЗИ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

THE EMOTIONAL SPHERE OF A CHILD OF YOUNGER SCHOOL AGE AFTER THE CRISIS OF PARENTS' DIVORCE

Стаття присвячена дослідженню особливостей емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку після кризи розлучення батьків. Доведено, що емоційні стани становлять окрему групу, є специфічним видом, виявом емоційного явища у формі настрою, афекту, пристрасті тощо, цілісною характеристикою психічного, яка фіксує момент сталості психічних явищ, що розкриваються у процесі діяльності в певний момент часу і за певних умов. Провідна роль в діагностиці станів відводиться переживанням. Саме переживання чогось (апатії, страху, невпевненості, огиди, тривоги) дають змогу найдостовірніше аналізувати психічні стани людини і є індикатором емоційного стану як «найглибіннішого» моменту психічного. Проаналізовано класифікації емоційних станів. Звернено увагу на особливості емоційних станів у різних вікових груп та на їх індивідуальну своєрідність.

В статті поставлене актуальне питання, пов'язане з необхідністю психокорекції емоційної сфери – проблеми емоційної регуляції особистості. Аналізуючи психологічні умови емоційної регуляції навчальної діяльності, дослідники звертають увагу на те, що найбільш повно розглянути їх дозволяють саме емоціогенні ситуації.

Такою емоціогенною ситуацією ми вважаємо розлучення як результат кризового розвитку стосунків подружньої пари, як стресову ситуацію, що найбільше загрожує емоційній сфері дитини.

Представлено результати емпіричного вивчення особливостей емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку після кризи розлучення батьків.

Ключові слова: емоційна сфера, емоційний стан, переживання, розлучення, молодший шкільний вік, кризова ситуація, криза розлучення.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the emotional sphere of children of primary school age after the crisis of their parents' divorce. It has been proven that emotional states constitute a separate group, are a specific type, a manifestation of an emotional phenomenon in the form of mood, affect, passion, etc., a holistic characteristic of the mental, which records the moment of constancy of mental phenomena that are revealed in the process of activity at a certain moment in time and under certain conditions. Experiences play a leading role in the diagnosis of conditions. Experiencing something (apathy, fear, insecurity, disgust, anxiety) allows for the most reliable analysis of a person's mental states and is an indicator of the emotional state as the "deepest" moment of the mental. Classifications of emotional states are analyzed. Attention is paid to the peculiarities of emotional states in different age groups and their individual characteristics.

The article raises an urgent question related to the need for psychocorrection of the emotional sphere – the problem of emotional regulation of the individual. Analyzing the psychological conditions of emotional regulation of educational activity, researchers draw attention to the fact that it is emotogenic situations that allow them to be considered most fully.

We consider divorce to be such an emotogenic situation as the result of a crisis in the relationship of a married couple, as a stressful situation that most threatens the child's emotional sphere.

The results of an empirical study of the features of the emotional sphere of children of primary school age after the crisis of parental divorce are presented.

Key words: emotional sphere, emotional state, experiences, divorce, junior school age, crisis situation, divorce crisis.

УДК 159.9.634:19

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.65.5>

Астремська І.В.

д.психол.н., доцент,
професор кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Тазарачева Т.І.

магістрантка за спеціальністю
053 – Психологія
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Актуальність проблеми дослідження.

Проблема кризових ситуацій в сім'ї і її вплив на розвиток особистості дитини – одна з провідних в сучасній сімейній психології і психотерапії.

Більшість родинних криз мають свої закономірності протікання, свою феноменологію. Особливу увагу серед кризових ситуацій у сім'ї займає розлучення.

Розлучення – це результат кризового розвитку стосунків подружньої пари, це стресова ситуація, що найбільше загрожує емоційній сфері дитини. Щорік в Україні офіційно розриваються приблизно півтора міль-

йони шлюбів на сьогодні ці показники набагато більші та обумовлені війною в Україні, її наслідками. Жінки вимушені були шукати безпеки для дітей, залишати своїх чоловіків захищати країну. Вимушена розлука триває вже третій рік і це є серйозною загрозою для стосунків.

У результаті розлучення без одного з батьків залишається велика кількість дітей, передаються в дитячі будинки, під опіку і усиновлення, але і фіксується чимала кількість асоціальних порушень: діти втікають до дому, скоюють різні злочини. Саме серед цієї групи дітей найчастіше встановлюється діагноз хворих алкоголіз-

мом, наркоманією, що намагаються покінчити життя самогубством.

Мета статті: теоретичне та емпіричне обґрунтування впливу розлучення як кризової ситуації в сім'ї на психоемоційний стан дитини

Аналіз останніх досліджень. Наукові доробки таких науковців, як Ю. Валлерштейн, В. Сатір, Г.Т. Хоментасука присвячені почуттям дитини, які пов'язані з розлученням батьків (лють, печаль, страх тощо), емоційному ставленню на травмувальні події розлучення, їх впливу на психічний розвиток дитини. У вітчизняній психології основна увага приділялася особливостям впливу розлучення на подружжя, їх поведінці в ситуації розлучення, а також причинам розлучень (А.Я. Варга, А.С. Співаковська, В.А. Сисенко), тоді як проблема впливу розлучення на психоемоційний стан дитини молодшого шкільного віку, його психічний розвиток, вітчизняними науковцями не досліджувалася. Дана тематика висвітлювалася лише в психотерапії, як окремі випадки, частіше в руслі невротичних розладів, хоча більшість практикуючих психологів розлучення батьків розглядають як провідний негативний фактор в житті дитини, джерело невпевненості, фрустрації та розвитку невротичних станів.

Емоційні стани дослідники об'єднують в окрему групу. Т.С. Кириленко емоційний стан визначає як специфічний вид психічного стану, вияв емоційного явища у формі настрою, афекту, пристрасті тощо, а психічний стан як цілісну характеристику психічного, яка фіксує момент сталості психічних явищ, що розкриваються у процесі діяльності в певний момент часу і за певних умов. Провідну роль в діагностиці станів авторка відводить переживанням. Саме переживання чогось (апатії, страху, невпевненості, огиди, тривоги) дає змогу найдостовірніше аналізувати психічний стан людини і є індикатором емоційного стану. Т.С. Кириленко трактує емоційний стан як «найглибинніший» момент психічного [1, с. 242].

П.А. Козляковський за спрямованістю почуття поділяє на моральні (переживання людини, її ставлення до інших людей, суспільства в цілому), інтелектуальні (ставлення особистості до процесу пізнання), естетичні (переживання творів мистецтва, явищ природи, подій суспільного життя тощо), інтелектуальні (почуття, пов'язані з діяльністю: працею, навчанням, спортом тощо) [2, с. 144–145].

В.А. Семиченко серед основних компонентів емоційної сфери, таких як емоційний тон відчуттів, окремі, тобто ситуативні, емоції, виокремлює й емоційні стани. Авторка поділяє емоційні стани на три групи: загальний емоційний фон – так звані настрої; реакції на екстремальні умови, коли людина не може впоратися із ситуацією, що виникла – афекти; реакції на

тривалі завищені навантаження, які потребують мобілізації всіх зусиль, – стреси [6].

В основі класифікації психічних станів Т.М. Титаренко лежать загальні принципи часу (тривалі, малотривалі, короточасні – за ступенем тривалості), простору (замкнені у системі, виражені назовні, місце системи у просторі – за ступенем розповсюдженості), структури (загального тону, різних компонентів – за ступенем напруженості), функції (ситуації, норми моралі – за ступенем адекватності, ситуації самого стану – за ступенем усвідомленості).

Науковець вважає за необхідне психічні стани людини аналізувати з точки зору провідної діяльності. Віковий аспект вивчення психічних станів, безсумнівно, поглибить знання про закономірність утворення функціональних структур, особливості їх механізмів в різні періоди вікового розвитку. Кожному віковому періоду властиві певні емоційні стани. Підлітковий вік вирізняється станами дискомфорту, роздратування, ворожості, афективних спалахів, а також станами піднесення, емоційної активності, бурхливої радості, активної фізичної діяльності, інтелектуальної працездатності. Психічні стани молодшого школяра вирізняються слабкістю і втомлюваністю, збудливістю та неврівноваженістю [7].

На індивідуальну своєрідність емоційних станів указує Л.В. Копець. Кожній людині властивий свій емоційний репертуар. Емоційність особистості характеризується її домінуючими емоційними станами [3].

Провідне місце у діагностиці емоційних станів належить переживанням, на думку Т.С. Кириленко, саме переживання дають можливість найдостовірніше судити про психічний стан людини і говорити про нього як індикатор емоційного стану.

Тож Т.С. Кириленко пропонує співвідношення переживань і станів представляти «у вигляді спіралі, що розкручується, де горизонтальний виток – це стан, а вертикальний перехід – переживання, і навпаки» [1].

На думку С.Д. Максименко, психічний стан – феномен для розуміння й аналізу якого не вистачає наукоподібної семантики, формально-логічної структури. Якщо наблизити ці «інструменти» до феномену стану, тоді він втрачає найголовніше – барвистість, динаміку, яскравість, змінюваність. Виникає схема, яка ніякого відношення не має до реального стану.

Автор доходить висновку, що саме «емоційний стан є дійсним індикатором індивідуальності» [4].

Враховуючи вищезазначене, нам вважається доцільним звернутися до актуального питання, пов'язаного з необхідністю психокорекції емоційної сфери – проблеми емоційної регуляції особистості. Аналізуючи психологічні

умови емоційної регуляції навчальної діяльності, О.Я. Чебикін звертає увагу на те, що найбільш повно розглянути їх дозволяють саме емоціогенні ситуації [8].

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Для досягнення цілей дослідження застосовувався комплекс тестових методик: методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою (САН), яка дозволяє порівняти самопочуття, активність, настрої дітей повних сімей і сімей, що пережили розлучення; шкала самооцінки рівня тривожності Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна; методика дослідження самовідношення Р.С. Пантелєєва (МДС); методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Вибірка дослідження: Загалом у дослідження взяло участь 46 дітей у віці 8–10 років: експериментальна група (23 особи) – діти сімей, що нещодавно пережили розлучення, контрольна група (23 особи) – діти повних сімей.

Вивчення впливу розлучення як кризової ситуації в сім'ї на розвиток дитини здійснювалося нами за наступними параметрами:

1. Вивчалася оперативна оцінка самопочуття, активності, настрою дітей повної сім'ї і сімей, що пережили розлучення.

2. Аналізувалася реактивна і особова тривожність дітей з експериментальної і контрольної групи.

3. Досліджувалися особливості самовідношення дітей, що беруть участь в дослідженні.

4. Вивчалися особливості сприйняття дітьми сім'ї і родинних стосунків.

Вивчення оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою здійснювалося нами за допомогою **методики САН**.

Аналіз отриманих даних показує, що у дітей сімей, що пережили розлучення, оцінки по самопочуття нижче норми, це може свідчити про те, що самопочуття в цілому задовільне, але при цьому діти не завжди відчують себе комфортно. Чинник активності набагато нижчий за норму, отже, було виявлено явище пониженої активності, що часто доходило до пасивності і в навчальній діяльності, і в міжособових контактах. Настрій у дітей неповних сімей також знижений.

У дітей повних сімей результати по активності знаходяться у більшості в межах норми. А результати по «самопочуття» і особливо «настрої» трохи перевищують норму, що може свідчити про присутність схвильованості в настрої і учбовій діяльності.

Так, порівнявши результати за методикою САН, можна говорити про те, що у дітей повних сімей показники самопочуття, активності і настрою вищі, ніж у дітей сімей, що пережили розлучення. Це свідчить про те, що діти пов-

них сімей емоційно більш адаптовані ніж діти сімей, які нещодавно пережили розлучення.

Далі нами аналізувалася реактивна і особова тривожність дітей повних сімей і сімей, що недавно пережили розлучення. Для вивчення названих параметрів використовувалася **методика Х. Спілберга-Ю. Ханіна**.

Х. Спілберг під тривожністю розумів особливий емоційний, Тривожність – це стан, що часто виникає у людини, що супроводжується підвищеною емоційною напруженістю, страхами, занепокоєннями та побоюваннями, які заважають нормальній діяльності або взаємодії з людьми. Це важлива особистісна якість, яка є досить стійкою. Існує дві якісно різні форми тривожності: особистісна та ситуативна (реактивна). Під особистою тривожністю розуміється схильність людини до емоційно негативних реакцій різні ситуації, які можуть загрожувати його самооцінці, рівню домагань чи ставленню себе. Це постійна риса особистості, що виявляється у підвищеній тривозі у певних соціальних ситуаціях.

Ситуативна (реактивна) тривожність, своєю чергою, є тимчасовий стан, що у відповідь конкретні життєві обставини і зберігається лише у них. Прикладами таких ситуацій можуть бути телефонні розмови, екзамени чи спілкування з незнайомими людьми. Дослідження показують, що діти з сімей, які пережили розлучення, демонструють підвищений рівень реактивної тривожності, тоді як їхня особистісна тривожність залишається в межах норми. Особистісна тривожність залежить від конкретної ситуації, оскільки є стабільною рисою особистості, тоді як реактивна тривожність виникає у відповідь певні обставини. У дітей із таких сімей часто спостерігається тенденція сприймати багато ситуацій як загрозливі, що призводить до посилення тривожності.

Високі і підвищені показники реактивної тривожності характеризують цих дітей підвищеною напругою, занепокоєнням, нервозністю. Можна говорити про те, що діти повних сімей відчують себе упевненіше і більш захищено в порівнянні з однолітками сімей, де сталося розлучення.

Результати вивчення особливостей **самовідношення** дітей повних сімей і сімей, що пережили розлучення показані на рисунках 1 та 2.

На рис. 1. відбито співвідношення середніх знань за двома аналізуючими групами.

Порівняльний аналіз отриманих даних показує, що дітей сімей, що пережили розлучення характеризує велика закритість більш виражене невдоволення собою і своїми можливостями, понижена саморегуляція, розмитий фокус «Я», відсутність тенденції пошуку причини вчинків і результатів в собі самому, пони-

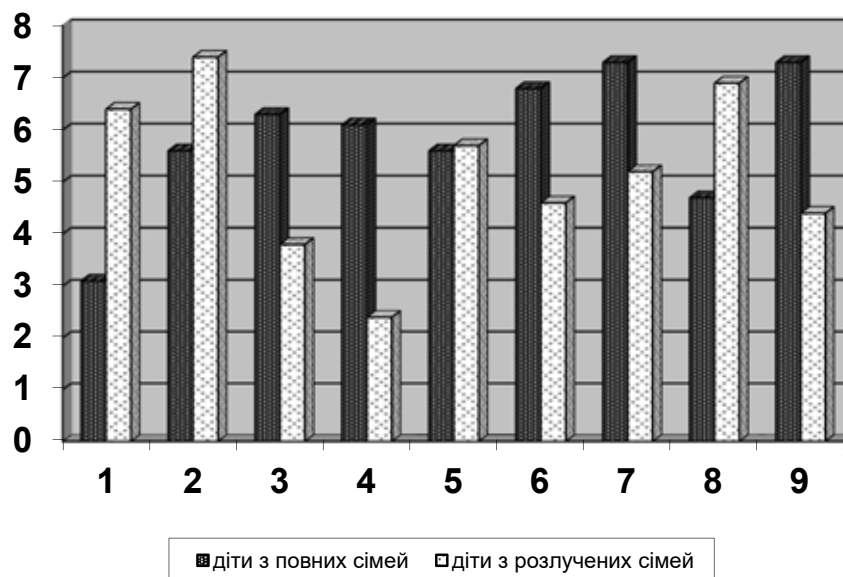

Рис. 1. Результати вивчення особливостей самовідношення дітей

Примітка: 1) на вісі ординат – значення в одиницях; 2) на вісі абсцис – показники вираженості: шкала 1 – внутрішньої чесності; шкала 2 – самовпевненості; шкала 3 – самокерівництва; шкала 4 – дзеркального «Я»; шкала 5 – самооцінки; шкала 6 – самосприйняття; шкала 7 – самоприв’язаності; шкала 8 – внутрішньої конфліктності; шкала 9 – самозвинувачення

жена. Цих дітей характеризує недостатнє самосприйняття є значною ознакою внутрішньої дезадаптації. Особливу увагу слід приділити тому, що у дітей із сімей, які нещодавно пережили розлучення, спостерігається внутрішня конфліктність. Це може вказувати на наявність внутрішніх протиріч, сумнівів, незгоди із самим собою, а також тривожно-депресивних станів, що супроводжуються почуттям провини. Також виражені тенденції до самозвинувачення, що говорить про готовність дітей звинувачувати себе за свої помилки, невдачі та особисті недоліки.

Аналіз даних (див. рис. 2) показує, що у дітей з таких сімей знижено показники самоповаги та аутосимпатії, а значення за шкалою внутрішньої невлаштованості підвищені. Загалом вони схильні оцінювати своє «Я» нижче порівняно із соціально-нормативними критеріями, такими як моральність, успішність, сила волі та цілеспрямованість, соціальному схваленню. У них знижене емоційне відношення до свого «Я». Сукупність отриманих показників говорить про наявність дезадаптації у цих дітей.

Дані, отримані за допомогою об’єктивних методів дослідження, доповнювалися і уточ-

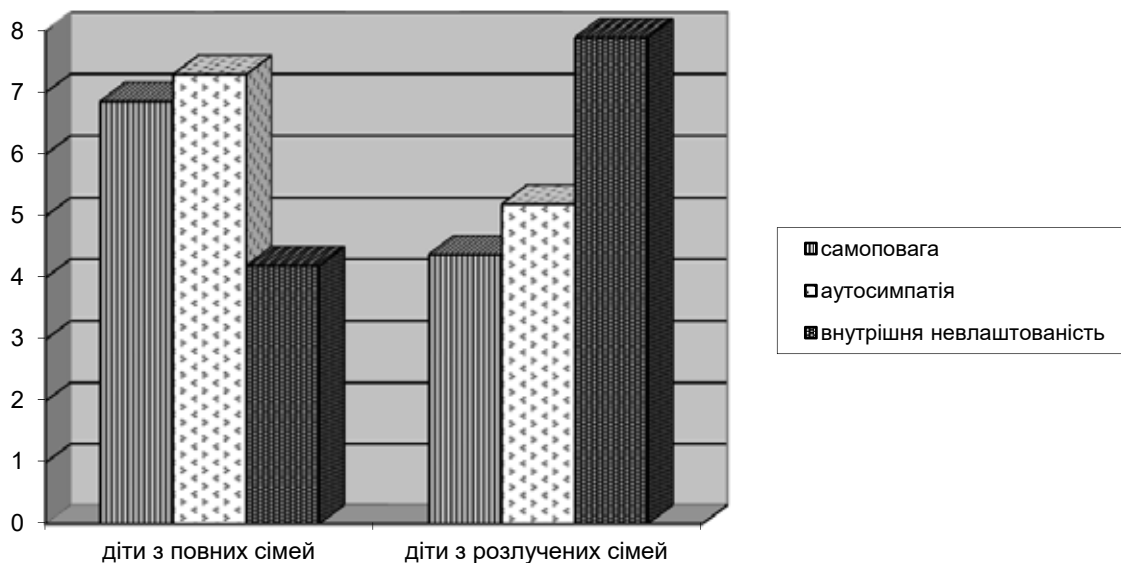

Рис. 2. Співвідношення значень по шкалах другого порядку

нювалися результатами, за допомогою методики «Кінетичний малюнок сім'ї».

Аналіз методики «**Кінетичний малюнок сім'ї**» був на вивчення дитини, особливо її емоційної сфери. Аналіз даних показує, що діти сімей, що пережили розлучення, дуже часто зменшували склад сім'ї, «забуваючи» намалювати тих членів сім'ї, які їм емоційно менш привабливі, з якими склалися конфліктні стосунки. Також серед дітей сімей, що розпалися, були малюнки, коли дитинане включала себе або замість сім'ї малювала лише себе. У двох випадках та, що малює не включаючи себе до складу сім'ї, свідчить про відсутність відчуттяспільності. Для малюнків дітей з сімей, що пережили розлучення, характерне зображення відстані між фігурами – відчуженість. На деяких малюнках у дітей сімей, що розпалися, спостерігається тенденція не домальовувати членів своєї сім'ї.

В основному на всіх малюнках дітей, які з повних родин, між всіма намальованими членами сім'ї є відчуттязгуртованості і підтримки. Це дуже поважно для побудови адекватних стосунків між всіма членами сім'ї.

Порівнюючи малюнки дітей з повних сімей і сімей, що пережили розлучення, можна зробити такі висновки:

– у сім'ях, що розпалися, діти переживають почуття знедоленості сім'ї на 25% вище, ніж їхні однолітки із повних сімей;

– на 22% малюнків не зображено матір, що вказує на те, що дитина з сім'ї, що розпалася, виражає своє амбівалентне ставлення до неї;

– діти з сімей, що пережили розлучення, в 20% демонструють свою потребу в батьківській любові, увазі;

– порушення внутрішньосімейних контактів спостерігається у 25% дітей з сімей, що розпалися, нижче цей показник в повнихсім'ях – 10%.

За нашими спостереженнями, діти з повнихсімей виявилися енергійними і веселими, вони старанно вчаться, вчителі дуже добре

відгукуються про успішність і поведінку дітей. Діти сімей, що пережили розлучення, навпаки, скромні, соромливі, спокійніші. Вони також є старанними учнями, але вчителі підкреслюють проблеми з увагою і самоконтролем. Вони менш товариські, ніж їх однолітки зповних сімей.

Не виявлено відмінностей за рівнем вимірюваної ознаки по шкалах «Самовпевненість», «Самоцінність».

Висновки. Отже, розлучення, як кризова ситуація в сім'ї, негативно впливає на психоемоційну сферу дитини. Цей вплив зачіпає багато сторін особистості, в першу чергу, дестабілізує емоційну сферу, порушує уявлення дитинипро себе і про її сім'ю, знижує рівень самопочуття і активності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості: навчальний посібник. К.: Либідь, 2007. 410 с.
2. Козляковський П.А. Загальна психологія: Навч. посібник: В 2 т. 2-ге вид., доп. і переробл. Т. II. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. 240 с.
3. Копець Л.В. Психологія особистості: навч. посіб. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008, 459 с.
4. Максименко С.Д., Гришко О.Д. Психічний супровід і психічне здоров'я: навчальний посібник. Том. 2. Київ: Видавництво Людмила, 2024. 468 с.
5. Саннікова О. П. Індивідуальні стратегії подолання кризових ситуацій. *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ*. Вип. 6. 2000. С. 99–108.
6. Семиченко В.А. Психічні стани: Модульний курс для викладачів та студентів. К.: Магістр-S, 1998. 207 с.
7. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах та за межами буденності : [монографія]. К. : Либідь, 2003. 376 с.
8. Чебикін О.Я. Емоційне регулювання навчально-виховного процесу – умова формування суспільно-колективістської активності школярів. *Емоційне регулювання навчальної діяльності: Зб. матеріалів Всесоюз. конф. / Ін-т психології УРСР, Одеса. держ. пед. ін-т ім. К.Д. Ушинського та ін. М., 1988. С. 129–132.*